

Giriş

Zorunlu Askerlik ve Direniş: Tarihî Çerçeve

JAN LUCASSEN - ERİK JAN ZÜRCHER

DEVLETİN SEÇENEKLERİ: ZORUNLU ASKERLİK SİSTEMLERİ

A skere alma sistemleri içerisinde, genel ve zorunlu askerlik hizmeti, 19. ve 20. yüzyılların büyük bölümünde hâkim olan biçimi oluşturmuş, ne var ki sosyal tarihçiler bu olguyla pek az ilgilenmişlerdir.¹ Zorunlu askerliğin, ücretli ve ücretsiz emek ile özgür ve özgür olmayan emeğin kavşak noktalarında işgal ettiği konumun ilginçliği göz önüne alındığında, konuya verilen dikkatin azlığı daha da şaşırtıcı bir hal alır.

Bu derleme, zorunlu askerlik sisteminin belirli bir bölgede (Ortadoğu) yayılmasını incelemektedir ki, zorunlu askerlik burada nispeten yakın zamanlara kadar dış dünya ile ilişkisi çok az olan, büyük ölçüde kendi kendine yeterli tarımsal topluluklar üzerinde giderek artan ve merkezleşen devlet kontrolünün en önemli özelliğini teşkil etmiştir.

1 Zorunlu askerlik hizmeti ile ilgili olarak *askerî* tarihçiler tarafından yazılmış geniş bir literatür bulunmaktadır. Martin Anderson, *Conscription: A Select and Annotated Bibliography* (Stanford, 1976), 413 sayfayı dolduran maddeler içerir; bunun yirmi sayfası ABD ve İngiltere haricinde kalan ülkelere aittir. "Diğer yabancı ülkeler" başlığı altında ele alınan ülkelerin hepsi Avrupa veya İngiliz İmparatorluğu sömürgeleridir. Yazarlar, Lex Heerma van Voss'a yararlı görüşleri ve sağladığı ek bilgiler için teşekkür ederler.

Zorunlu ve genel askerlik hizmetinin getirilmesi hem devletleri, hem de toplumlari, tümüyle yeni, çözümü büyük emek isteyen sorunlarla karşı karşıya bırakmıştır.

Sistemin kendine özgün yönlerinin incelenebilmesi için karşılaştırmalı bir yaklaşım gerekli olup, konu iki ayrı dağarcık içerisine yerleştirilmelidir; şöyle ki, askerî kaynaklar arayışında olan devletlerin karşısındaki seçeneklerin yanısıra, devletten gelen talep karşısında bireylere, cemaatlara ve tüm toplumlara açık olan seçenekler de ele alınmalıdır. Zorunlu askerlik hizmeti, eninde sonunda, askere almanın sadece bir biçimi olup, ancak belirli koşullar altında geçerli ve istenebilir bir durum olarak, askere alma işlerinin çağlar boyunca nasıl yürütüldüğünü araştıran bir çerçevede incelenmesinin gereği ortadadır.

Karşılaştırmalı yaklaşımı benimsemek suretiyle Avrupa ile Ortadoğu arasındaki benzerliklere dikkat çekmeyi ve böylece değişik sistemlerde benimsenmiş dinamikleri ortaya koymayı amaçlarken, aynı zamanda Oryantalizm'e ve bunun dünyayı 'medeniyetlere' bölen indirgemeci yaklaşımına karşı mücadeleye katkıda bulunmayı da hedeflemekteyiz.²

Bu problemi, Charles Tilly'nin öne sürdüğü savaş yoluyla devlet kurma ve şiddetin devlet tekeline alınmasıyla ilgili modeli kullanarak da ele alabiliriz.³ Silâhlı kuvvetler de dahil olmak üzere devletin sürekli olarak gençleşmesini, sadece dış tehditlere karşı yapılan basit bir tepki olarak değil, kaynakların mevcudiyetindeki sürekli değişikliklere bir yanıt olarak görmek gerektiğini ima eder.

Tilly modelinde, devletin vergi gelirleriyle ilgili potansiyeli, belli bir askere alma sistemi tercihini belirler ve dolayısıyla direniş olanaklarıyla ilgili seçim ortaya çıkar. Bu nedenle, vergilendirmenin bir seçenek

2 Stephen Peter Rosen'in, *Societies and Military Power: India and its Armies* (Delhi, 1996) adlı, cesur karşılaştırmalar yaptığı kitabı esin kaynağı olabilir. Örneğin 28. sayfaya bakınız: "Hıristiyan, Müslüman, İspanyol ve Hindu kültürlerinin her birisinin özgün, sabit ve benzersiz stratejik bakışlarının olduğunu öne sürmek yerine, her kültürel bölgedeki politik birime bakıp, buralarda hâkim yapıların neler olduğunu, bunların askerî güç üretmek için hangi kabiliyetlere sahip olduklarını ve bu yapı ve ilişkilerin değişip değişmediğini sorabiliriz.

3 Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States, 990-1900* (Cambridge, MA, 1990).

olmadığı durumlara, kentlerde olduğu gibi, bir seçenek olduğu durumlar arasında bir ayırım yapma yoluna gideceğiz. İkinci durumda, esas olarak savunma anlayışı içerisindeki kentli milis kuvvetleri ile devletin çok daha yüksek hareket kabiliyetine ve saldırı gücüne sahip olan ordu arasında bir işbölümü görülebilir. Vergiden elde edilen gelir sayesinde devlet şu üç strateji arasında tercih yapma olanağına sahip olur: Özgür olmayan kişilerin (tebaa, fethedilenler veya satın alınanlar) askere alınması ki, bunlara ödeme yapılabilir veya yapılmayabilir; ulusal veya uluslararası işgücü pazarından para karşılığında askere alınanlar; ve nihayet yeme içme ve giyim ihtiyaçları karşılanmakla birlikte normal bir ücrete benzeyen herhangi bir ödeme yapılmayan özgür yurttaşların askere alınması. Bu son stratejide özgür yurttaşlar gönüllü olabilecekleri gibi, zorunlu olarak askere çağrılmış da olabilirler ki -bu durumda özgürlüklerinin ciddi şekilde kısıtlanmış olacağı açıktır.

Şimdi, erken modern ve modern dönemlerde, Avrupa'daki gelişmelerin arka planı karşısında Müslüman Ortadoğu'da kullanılmış olan askere alma biçimleri üzerinde kısa bir bakış atıp aralarında sıralama yapmaya çalışacağız.

ASKERE ALMA BİÇİMLERİ

Devletin askerî amaçla vergi geliri yaratma kabiliyetini hareket noktası olarak alarak, 17. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başları arasında Ortadoğu ve Avrupa'da ordu ve donanma için askere alma işlemlerinde dört ana biçim görmekteyiz: Feodal askere alma, özgür olmayan askere alma, işgücü piyasasından askere alma ve zorunlu askerlik.

Feodal Askerî Seferberlik

Bu sistem esas olarak devlet (örneğin kral veya sultan) ile feodal lordlar veya kabile şefleri arasındaki parasal olmayan ilişkiye dayanır. Aile ve toprak hakları veya vergi muafiyeti karşılığında, efendiler/lordlar asker sağlamayı taahhüt ederler.⁴ Kendi komutanlarının emri altında,

4 Analitik bakış açısı seçilmiş olduğu için, feodal lord ile askerleri arasındaki ilişki burada tartışılmayacaktır; bununla birlikte şu husus açıktır ki - aşağıda tartışılacağı şekilde devlet ve teba-

kendi silâhları ve/veya atları ile savaşan askerler çoğu kez mahalli olarak konumlanırlardı. Tartıştığımız dönem içinde bu sistemin en yaygın olduğu yerler Avrasya meskûn bölgelerinin step ve çöllerle birleştiği sınırlar boylarıydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçek feodalizmin olup olmadığı her zaman yoğun bir şekilde tartışılmıştır,⁵ ancak süvarilere (sipahiler) askerî hizmet karşılığında devlet topraklarından intifa hakkı veren imparatorluk tımar sistemi, nisbeten güçlü olan Osmanlı devletine; devlete ait tahıl ticareti tekeline ve köylü haklarına verilen devlet desteğinin “toprak sahipleri”nin daima Avrupa'daki karşıtlarından daha az özgür olduğu anlamına gelmesine rağmen, kesinlikle feodal sistemle ortak özelliklere sahipti. Sipahi birliklerinin hareket özgürlükleri de kısıtlanmıştı çünkü sefer mevsiminde bunlar mahalli olarak görevlendirilmez, fakat imparatorluk ordusunun bir parçasını teşkil ederlerdi. Değinen sistem Sultan'ın hâkimiyeti altındaki topraklarda hiçbir zaman tümüyle uygulanmamıştı. Bu, 17. yüzyıl sonlarına değin merkezî vilayetlerde (Anadolu ve Balkanlar) askere almanın temel araçlarından birisi olmakla birlikte, sözkonusu tarihte iki bakımdan yetersiz hale gelmişti: ateşli silâh kullanan ordulara karşı bir ortaçağ teknolojisi olarak ve devletin son derece ciddi bir nakit gelir problemi olduğu sırada bir gelir üretme sistemi olarak.⁶

ası arasındaki ilişkide olduğu gibi burada da özgür ve özgür olmayan ilişkiler arasında her türden çeşitlemeyi görmekteyiz. İyi bir örnek olarak diğerlerinin yanı sıra Hollanda ve sonra da İngilizler tarafından (örneğin Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda) istihdam edilmiş olan ve paralı askerlerin kapitalist bir şekilde kiralanması şeklinde görülebilecek olan Hessen yardımcı birlikleridir. Bununla birlikte Hessen içerisinde hem feodal yükümlülükler, hem de 18. yüzyılın ikinci yarısında zorunlu askerlik önemli bir rol oynar. Bkz. Peter K. Taylor, *Indentured to Liberty: Peasant Life and the Hessian Military State 1688-1815* (Ithaca, NY ve Londra, 1994).

- 5 Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet-köylü ilişkilerinin kapsamlı bir tartışması için bkz. Huricihan İslâmoğlu-Inan, *State and Peasant in the Ottoman Empire: Agrarian Power- Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century*, Leiden, 1994, s. 1-21 (Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991). Bibliografya aynı zamanda feodalizm tartışmasına mükemmel bir giriş sağlamaktadır.
- 6 Çeviri için bkz. Suraiya Faroqhi, “Crisis and Change”, Halil İnalçık ve Donald Quataert, derl., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914* (Cambridge, 1994), s. 413-622 (Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I 1300-1600*, çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000).

Feodal olarak nitelendirilemeyecek, ancak yine de maddi olmayan ödülleri karşılığında yapılan hizmeti içeren sistemler, Rus İmparatorluğu'ndaki Kazaklar gibi, silâhlı köylülere (*Wehrbauern*) dayanır. 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki leventler de bu kategoriye giren bir grup olarak ele alınabilir. Her ne kadar bunlar kısmen “şehirlerdeki ayaktakımı” arasından askere alınmaktaysa da, çoğu, hizmet karşılığında vergi muafiyeti tanınan köylerden gelmekteydi. Geleneksel çekirdek güçleri giderek daha yarırsız hale geldikçe imparatorluk, silâhlı bir yönetici seçkin (askeri) ile, silâhsız, üretici tebaa (reaya) arasındaki keskin ayrılık kavramına olan ideolojik bağlılığına rağmen, giderek artan bir şekilde bu askerlere dayanmaya başladı.

Avrupa'nın büyük ülkelerinde kabileler oldukça erken dönemlerden itibaren önemlerini yitirdiler. Kazak sosyal örgütlenmesi “kabileleşel” değildiyse, 1745'teki savaşta Jacobit İskoç klanlarının yenilmesi bunların son direnişi olarak görülebilir. Osmanlı İmparatorluğu kabile güçleri kullanmakla birlikte, bunlar hiçbir zaman askerî örgütlenmede merkezî bir konuma sahip değillerdi ve çoğu zaman yararları şüpheli görülen yardımcı güçler kategorisinde yer alıyorlardı. Diğer yandan, Stephanie Cronin'in yazısında (9. yazı) işaret ettiği gibi, kabile güçleri 20. yüzyılda dahi ordunun belkemiğini oluşturuyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Rus Kazakları model alan güçler örgütlendiği zaman, bunlar her iki durumda da kabile kuvvetlerine dayandırılmışlardı.

Özgür Olmayanların Askere Alınması

Bu sistem devlet ile özgür olmayan tebaaları arasındaki ilişkiye, fetih ve boyun eğdirmeye⁷ veya uluslararası köle pazarında yapılan ticarete dayanır. Özgür olmama statüsünün farklı karakterlerine göre tanımlayabileceğimiz dört ayrı tip bulunmaktadır:

7 Osmanlıların savaş esirlerini veya düşman ülke uyruklarını köleleştirmekten ancak Kırım Savaşı sonrasında vazgeçtiklerini hatırlamalıyız Y. H. Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800-1909* (Basingstoke ve Londra, 1996). Bununla birlikte 19. yüzyılda esirler orduya veya donanmaya alınmıyorlardı.

*Rusya'da Köle Statüsünde Olanların (Serf) Askere Alınması*⁸

Büyük Petro'nun yönetimi altında, Rus İmparatorluğu özgür kileri askere almaktan vazgeçti ve bağımlı tebaasını -bunlar hemen hemen tümüyle serflerdi- ömür boyu hizmet için askere almaya başladı. Köylerini ebediyen terk edecek olanlar genelde köy topluluğu (*mir*) tarafından tayin ediliyordu. Serfler ayrıca feodal lordları veya mahkemeler tarafından da askerlik hizmetine mahkûm edilebiliyorlardı. 1793 yılında hizmet süresi yirmi beş yıla indirildi ama o dönemdeki ömür beklentisi hesaba alındığı zaman bu indirimin pratikte pek fazla anlam taşımadığı görülmektedir. 1834 yılında hizmet süresi fiilen on beş yıla ve 1855 yılında da on yıla indirildi. 1874 yılında modern anlamda genel ve zorunlu askerlik hizmeti getirildi ki, bu yenilik ancak 1861 yılında serfliğin kaldırılması ile mümkün olabilmişti.

Adam Kaçırma Ekipleri

Özgür olmayan askere alma sistemlerinin en kabası ve en az kurala bağlı olanı, askerlik hizmetine elverişli adamların, askere adam kaçıran çeteler vasıtasıyla kaldırılıp, yaka paça ordu veya donanma hizmetine verilmeleri idi. Bazı donanmalar için bu konu belgelenmiş olup, 17. ve 18. yüzyıllarda Britanya ve Yunan adalarında bu yola başvuran Osmanlı donanması bunlar arasındadır. Ancak bu olay, düzenli bir askere alma aracı olmaktan çok savaş zamanındaki acil durumlarda kullanılmışa benzemektedir.⁹

Askerî Kölelik

Askerî kölelik tüm Ortadoğu'da 9. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar çok yaygın şekilde kullanılmıştır. Köle ordularının kullanımının İslâmî örgütlenmenin bir parçası olduğu söylenmiştir,¹⁰ ancak özgür olmayan

8 Henry H. Hirschbiel, "Conscription in Russia", Joseph L. Wiczynski, derl., *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History* (55 cilt, 1978), cilt 8, s. 4-9, P. Kolchin, *Unfree Labor: American Slavery and Russian Serfdom* (Cambridge, MA, 1987), s. 42, 204, 367-8.

9 Christopher Lloyd, *The British Seamen, 1200-1860: A Social Survey* (Londra, 1968). Ayrıca bu kitaptan Daniel Panzac'ın yazısına da bakınız.

10 Daniel Pipes, *Slave Soldiers and Islam: The Genesis of a Military System* (New Haven ve Londra, 1981), s.100.

askerî hizmetin İslâm dünyasının dışında da yaygın olarak kullanıldığı göz önüne alınırsa böyle bir sonuç kuşkulu görünmektedir. Öyle görülüyor ki, dünyanın bu kesiminde bu tür kölelikten çok, köleliğin biçimi gelenekseldir. Genel olarak ifade edildiğinde, İslâm dünyasında iki tür köle ordu görülmektedir. “Memlûk” teriminin kullanıldığı eski biçimde ordular İslâm dünyası dışından yakalanan veya satın alınan ve iyi ücret ödenen profesyonel askerlerden oluşmaktaydı ki, bunlar genellikle Türki steplerden veya Kafkaslar’dan gelirdi. İkinci ve daha yeni olan sistem Osmanlılar tarafından 14. yüzyıldan itibaren uygulanmış olup, Rumeli ve Balkanlar’daki Hıristiyan köylü ailelerinin oğulları Yeniçeri (Yeni Çeri - Yeni Ordu)¹¹ birlikleri için köleleştirilir ve celp edilirdi. Her iki durumda da sistemin mantığı, celbin, sisteme¹² en uzak kesimlerden yapılmasıydı (ancak tabii ki, her iki durumda da köle askerlerin kendileri güç sahibi birer seçkin haline gelmişlerdi).

Donanmada Köleler

Mahkûmlar ve köleler, yelkenli gemilerin kadırgalara oranla savaş gücü olarak daha fazla önem kazandığı 18. yüzyılın ortalarına kadar tüm büyük devletler tarafından özellikle Akdeniz kadırgalarında kullanılırdı. ¹³ Örneğin 1571 İnebahtı muharebesinde tüm filolar Yunan, Arnavut, Boşnak ve Balkan ülkelerinden gelen diğer kölelere dayanmaktaydı. ¹⁴ Akdeniz dışında Portekizlilerin yelkenli gemilerde köle kullandıkları ve Hollandalıların da zaman zaman bunlardan Doğu Hindistan yolundaki gemilerinde yararlandıkları anlaşılmaktadır. ¹⁵

11 Pipes, *Slave Soldiers and Islam*; Stephen Peter Rosen, *Societies and Military Power. India and its Armies* (Delhi, 1996), s. 114-15, 119-23; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları* (2 cilt, Ankara, 1943-4).

12 Osmanlıların şehirlî çocukları devşirme olanağını reddetmelerinin nedeni budur.

13 Bkz. Andre Zysberg, *Les Galériens: Vies et destins de 6000 forcats sur les galères de France 1680-1748* (Paris, 1987); Frederick C. Lane, *Venice: A Maritime Republic* (Baltimore, 1973), s. 364-79, 414-15.

14 18. yüzyılda kadırgalar Akdeniz’de kullanılmaz oldular ama Baltık’da popüler hale geldiler. Burada Ruslar yeni celp sistemleri çerçevesinde serfleri kullandılar. Ancak diğer ülkeler özgür kürekçileri kullanıyorlardı.

15 Jan Lucassen, “The International Maritime Labour Market (C16th-19th)”, P. van Royen, J.R.

Osmanlı donanması köle gücünü hiçbir zaman diğer Avrupa devletleri kadar kullanmadı ancak Panzac'ın araştırması, onların zamanla köle emeğine Hıristiyan karşıtlarından çok daha az bağımlı hale geldiklerini göstermektedir.

İşgücü Pazarından Askere Alma

Bu sistem devlet ile (ulusal veya uluslararası) işgücü pazarı arasındaki ilişkiye dayanmaktadır. Ödüllendirme ücret veya ganimetten pay alma, yağma veya maddi getirisi daha dolaylı olan laik veya dini onurlandırmalar şeklinde olabiliyordu.¹⁶ Askerleri ücretli hizmete almanın iki yolu vardı: ya bireysel ve doğrudan şekilde, ya da dolaylı ve toplu olarak askere alma. Tüm zanaat ve mesleklerde olduğu gibi bazı bölgeler veya etnik topluluklar, aşağıdaki örneklerde açıklandığı gibi, bu meslekte uzmanlaşıyordu.

Bireysel Askere Alma

Paralı askerlerin hizmete alınması Avrupa'da ortaçağdan itibaren birçok büyük gücün başvurduğu bir yoldur. Mahalli olarak hizmete girmekle birlikte, özellikle savaş zamanında uzak bölgelerden gelenler de askere alınmaktaydı. Erken-modern dönemde Venedikliler, İspanyollar, Fransızlar, Holandalılar -özellikle 1689 yılındaki "Şanlı Devrim"den sonra- ve ayrıca İngilizler paralı asker kullanmaktaydılar. İrlandalılar, İskoçlar, İsviçreliler ve bazı Alman devletlerinin sakinleri (örneğin Hesse, Hanover, Brunswick) bu meslekte uzmanlaşmışlardı. Dini inançları bu kişileri işverenlerinin gözünde daha cazip hale getirebilmekteydi.¹⁷

Bruijn ve J. Lucassen, ed. *'Those emblems of hell'? European sailors and maritime labour market, 1570-1870* (Research in Maritime History 13) (St. John's, NF, 1997), s. 11-23; K. van der Tempel, "Wij hebben amok in ons schip": Aziaten in opstand tijdens drie terugreizen op het einde van de achttiende eeuw", J. R. Bruijn ve E. S. van Eyck van Heslinga, derl., *Muiterij: Oproer en berechting op schepen van de VOC* (Haarlem, 1980), s. 123-47.

16 Gregory Hanlon, "The Decline of a Provincial Military Aristocracy: Siena 1560-1740", *Past and Present* 155 (Mayıs 1997), s. 64-108.

17 Hessenliler için bkz. Taylor, *Indentured to Liberty*. İskoçlar için bkz. T.C. Smout, N.C. Landsman ve T.M. Devine, "Scottish Emigration in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", Nic-

Donanmaları da içeren bir uluslararası denizci işgücü piyasasının daha sonraları varlık bulduğu anlaşılmaktadır. Erken modern dönemde sadece Hollanda Cumhuriyeti bu tür bir piyasayı oluşturmuş olmakla övünebilirdi ki, bu ancak 19. yüzyılın ortalarında Amerikalılar ve sonra da İngilizler tarafından izlenmiştir. 20. yüzyılda global bir denizci işgücü piyasası oluşmuş olmakla birlikte, bu durum donanmalar için ilgi ve önem konusu olmaktan çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda da bu askerî meslekte uzmanlaşmış olan bazı etnik grupları ayırt etmemiz mümkündür ki, Arnavutlar ve Bosnalılar bu alanda öne çıkmaktadır. Hukuki durumları ve ücret şekilleri ne olursa olsun, 18. yüzyıla gelindiğinde bunlar her açıdan bakıldığında kiralık paralı askerlerden başka bir şey değillerdi. Ordusu Khaled Fahmy'nin yazısına konu olan Arnavut Mehmet Ali Paşa'nın kesinlikle başarılı bir paralı asker olarak tanımlanabilmesi gibi, Dick Douwes'in Suriye'deki durumla ilgili tartışmasında (8. yazı) önde gelen bir rol oynayan Âkka'nın Bosnalı Paşası Cezzar Ahmet Paşa da aynı kategoride yer almaktadır.

Toplu Askere Alma

Aracılar vasıtasıyla toplu olarak askere alma da yaygın bir yoldu. Bireysel olarak askere alma ile bu yol arasında net bir ayırım yapmak her zaman mümkün olmaz, fakat ihtiyat alayları ve korsanlık sözkonusu olduğu zaman, askere alma şekli çoğu halde kolektiftir. Korsanların istihdamı -özellikle bir devletin koruması altında ganimet için yelken açan korsanlar sözkonusu olduğunda- 1850'lere kadar hem Müslüman hem de Hıristiyan dünyada devam etmiştir.¹⁸ Osman-

holas Canny, derl. *Europeans on the Move: Studies on European Migration, 1500-1800* (Oxford, 1994), s. 76-112; Thomas C. Smout, "Scots and Emigrants in Europe, 1400-1700", Simonetta Cavaciocchi, derl., *Le migrazioni in Europa secc. XIII-XVIII* (Prato, 1994), s. 659-69; ve Dimitry G. Fedosov, "Russia's Scottish Clans", Cavaciocchi, *Le Migrazioni in Europa*, s. 861-6. İrlandalılar için bkz. Robert A. Stradling, "Military Recruitment and Movement as a form of Migration: Spain and its Irish Mercenaries, 1598-1665", Cavaciocchi, *Le Migrazioni in Europa*, s. 477-90; ve L. M. Cullen, "The Irish Diaspora of the Seventeenth and Eighteenth Centuries", Canny, *Europeans on the Move*, içinde, s. 113-49.

¹⁸ Janice E. Thomson, *Mercenaries, Pirates and Sovereigns: State Building and Extraterritorial Violence in Early Modern Europe* (Princeton, 1994).

lı'da bunun en bilinen örneği Batılıların "Barbary Coast" (Cezayir, Tunus, Trablusgarp ve Derne) olarak adlandırdıkları Kuzey Afrika kıyılarında üslenerek faaliyet gösteren korsanların özgür yerlileri (Araplar ve Türkler) ve köleleri (esir alınmış Hıristiyanlar dahil) istihdam etmeleridir. Osmanlı hükümdarlığı dışında kalan alanlarda, Sale ve Tanc'a'dan faaliyet gösteren korsanlar, acımasız avcılar olarak ün kazanmışlardır.¹⁹ Hıristiyan cephede iyi bilinen bir örnek ise Malta'dır. Denizlerdeki bu paralı askerlerin karadaki karşılığı ise Osmanlı-Avrupa sınırındaki "Uskoklar"dır. Uskoklar değişik zamanlarda her iki tarafta da savaşmışlardır.²⁰ Osmanlılar ayrıca Tuna kıyılarında yerel olarak istihdam ettikleri paralı askerleri de kullanmışlardır.

Bedevi kabilelere gelince, bunlar hemen her zaman özgür aktörler olup hizmetleri için toplu ödeme yapılırdı (ancak, çoğu zaman sultan için savaşmak yerine Osmanlı kervanlarına saldırmamaları için para aldıkları söylenir).²¹

Tüm bu örneklerin açıkça gösterdiği gibi, değişik sistemler hemen her zaman tek bir devlet içerisinde var olmuşlardır. İyi belirlenmiş ara aşamalardan geçmek suretiyle "ilkel" bir sistemden "modern" bir sisteme geçme şeklinde bir gelişme olmamıştır.

Genel Zorunlu Askerlik ve Başvurulan Diğer Yollar

Şimdi bu kitabın ana konusuna geliyoruz: zorunlu hizmet yoluyla askerlik. Her ne kadar zorunlu askerlik esas olarak kökleri Fransız Devrimi'nde olan modern bir sistem ise de bu olgunun ortaçağ ve erken modern dönem Avrupa'sında öncülleri vardır. Sistemin yeniliğini anlamak için öncelikle zorunlu askerliğin doğrudan ve dolaylı şekilleri arasındaki farkı ortaya koymalıyız.

19 Geoffery Fisher, *Barbary Legend: War, Trade and Piracy in North Africa, 1415-1830* (Oxford, 1957).

20 Catherine Wendy Bracewell, *The Uskoks of Senj: Piracy, Banditry and the Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic* (Ithaca, NY, ve Londra, 1992).

21 Suraiya Faroqhi, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans 1517-1683* (Londra, 1994), s. 54-73 (Türkçesi: *Hacılar ve Sultanlar: Osmanlı Döneminde Hac, 1517-1638*, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995).

Dolaylı Zorunlu Hizmet

Ulusal, merkezileşmiş ve teoride ‘genel’ zorunlu askerlik hizmetinin getirilmesinden önce, bunun bazı özelliklerini paylaşan daha eski zorunlu hizmet biçimlerini ayırdedebiliriz.²² Büyük Petro’nun ordusu dolaylı olarak zorunlu hizmete çağrılmış askerlerden oluşuyordu; öyle ki, büyük toprak sahipleri kendilerine belirtilen sayıda asker sağlamakla yükümlüydüler ve askere alacakları kişileri seçmekte serbest bırakılmışlardı. Bu durumda gerçek seçim *mir* içindeki büyüklere bırakılmaktaydı. İran’da 1840’larda getirilmiş olan *bunişah* sistemi (Cronin tarafından betimlenmektedir) de bu tipe girmektedir.

Avrupa’nın birçok yerinde, ortaçağdan itibaren genellikle köylerde ve kentlerde ayrı ayrı örgütlenmiş olan yerel milis sistemleri görmektediriz. Ortaçağ ve erken modern Avrupa kentlerinde zenaat loncaları çoğu zaman itfaiye ve yerel savunma gibi bir dizi kamu görevlerini yerine getirirlerdi. Hollanda Cumhuriyeti’nde daha ihtisaslaşmış olan milisler (*schutterijen*) savunma işlerini üstlenirken, Venedik’te kadirgalara sırayla adam temin eden loncaların aktif görevler üstlendikleri söylenebilir.²³ Kırılık bölgeler ise çoğunlukla savunma için milis bulundururlardı.²⁴ Köylüler çoğu halde kötü eğitilmiş ve gevşek bir örgütlenme içindeydi, fakat zor koşullarda mücadele yetenekleri, özellikle uzak ve dağlık bölgelerde onlara asker olarak doğal bir kabiliyet sağlamaktaydı.

Modern öncesi dönem Ortadoğu’da şehirler hiçbir zaman geç ortaçağ Avrupa’sında norm haline gelmiş olan kurumsal kimliği elde edememişlerdir. Ortadoğu ülkeleri “yurttaşların” (ki bunun kendisi de yabancı bir kavramdı) silâhlanma ve kendilerini koruma haklarını tanımamışlardı. Bununla birlikte, Yeniçeri ordusu 16. yüzyılın sonlarında başlangıçtaki itibarını, profesyonel ve bekâr karakterini yitirince

²² İsveç 17. yüzyıldan itibaren askerleri kırlardan, çiftçi topluluklarının yardımı ile askere almaya başladı. Brian M. Downing, *The Military Revolution and Political Change, Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe* (Princeton, 1992) 187-211; Jan Lindegren, “The Swedish ‘Military State’ (1560-1720), *Scandinavian Journal of History* 10 (1985) 305-336.

²³ Lane, *Venice*.

²⁴ Bkz. Taylor, *Indentured to Liberty*.

bir nevi şehir milisleri varlık buldu. 17. ve 18. yüzyıllarda bu sınıf zanaat loncalarıyla yakın ilişkiler kurdu ve fiili olarak dükkân sahiplerinin yarı-zamanlı silâhlı adamları haline gelerek onların çıkarlarını devletin müdahalelerine karşı koruyan fakat aynı devletin savaşlarında hemen hiçbir işe yaramayan bir araç haline geldiler. Gerçekten de Virginia Aksan'ın yazısında (2. yazı) betimlediği gibi, Yeniçerilere bir alternatif bulmak Osmanlı hükümetinin temel bir sorunu haline geldi.

Teoride devletin şiddeti tekelleştirmesine rağmen Osmanlı (aynı zamanda İran'da) kırsal kesim büyük oranda silâhlıydı. Osmanlı Devleti 17. yüzyılda çok sayıda genç silâhlı köylüyü *levant* olarak askere almaya başlayınca bu olgudan yararlandı ve Douwes'in gösterdiği gibi, 19. yüzyılda kırların silâhsızlandırılması genel askerlik hizmetinin getirilmesinin yarattığı kadar büyük bir direniş kaynağı oluşturdu.

Doğrudan Zorunlu Hizmet

Doğrudan zorunlu askerlik hizmeti devlet ile uyruğu olan özgür bireyler arasındaki ilişkiye dayanır. Her ne kadar devlet giyim ve teçhizat temininden sorumlu ise de çoğu durumda ödüllendirme sadece temel gereksinimlerin karşılanması şeklindedir. Eğer ödeme yapılırsa bu ek bir unsurdur (örneğin bir imza primi şeklinde) ve çok düşüktür. Zorunlu hizmetle ilgili eski örnekler (görmüş olduğumuz gibi Büyük Petro'nun "dolaylı" olarak adlandırılabilir olan sistemi dışında) mevcut olup, Jean-Baptiste Colbert'in Fransız donanmasındaki adam kaçırma yoluyla yazılan mürettebatın yerine konulması için getirdiği zorunlu donanma hizmeti veya Hesse ile Hannover'de uygulanan sistemler sayılabilir, fakat zorunlu askerlikle ilgili çığır açan uygulama, Fransız Devrimi ile gelmiştir.

Fransız Devrimi ordusu ilk başta Bourbonların kraliyet ordusunun kalıntıları, milisler ve gönüllülerden oluşan bir yamalı bohça idi ve açıktır ki, bunlar dört bir yandan hücumu uğrayan devrimci Fransa'nın askerî gereksinimlerini karşılayamazlardı. 1793 Ağustos'unun meşhur konvansiyon deklarasyonu bütün Fransa'da her Fransız yurttaşına bireysel olarak askerlik yapma yükümlülüğü (ve 'hakkını') getirmektey-

di. Hiç kuşkusuz böylece, kimin Fransız olup kimin olmadığını açıkça belirlemek de bir ihtiyaç haline geldi. En azından teorik olarak çıkış noktası *halkın mutabakatı* idi. Ne var ki, uygulamada 1793 yılındaki bu ilk kitlesel askere alma, gerçekte zorunlu askerlik hizmetinin başlangıcını oluşturmadı. Hizmet yükümlülüğü genelgeçerdi ama bütünsel olarak bakıldığında asıl silâh altına alınanlar gönüllülerdi. Gerçek zorunlu askerlik hizmeti beş yıl sonra -devrimci ateş sönmeye yüz tutuktan sonra ve gönüllülerin sayısı azalınca- Eylül 1798 tarihli *Jourdan Kanunu* ile getirilmiş oldu. Sistem, Napolyon Bonaparte tarafından en uç sınırlarına kadar -ve daha ötesinde- kullanıldı.²⁵

Restorasyon sonrasında, Fransa, diğer ülkelerin çoğu gibi, genel ve zorunlu askerlik hizmetini bırakarak profesyonellerden oluşan ve nüfusun en fakir kesimlerinden gelen uzun süreli tertiplerle takviye edilmiş bir orduya yöneldi (bu olay Fahmy'nin yazısında anlatılan Fransız subaylarının Mısır ordusuna zorunlu askerlik hizmetini soktukları bir sırada meydana geldi). Fransa'da orta sınıf, askere alınanlara kendileri yerine başkasını gönderme olanağı veren veya parayla bunu sağlayan bir sistem sayesinde pratikte neredeyse tümüyle askerlikten muaf idi. Bu, gerçekte, Fransa ve Rusya gibi birbirinden çok farklı ve uzak ülkelerde zorunlu askerlik hizmetinin ilk dönemlerinin evrensel özelliği ve devlet ile yönetimdeki elitleri bir ikileme karşı karşıya bırakıyordu, şöyle ki, devlet, bekası için, toplumda kaybedecek şeyi en az olan ve politik olarak da en güvenilmez olabilecek (ve ek olarak en az eğitilmiş) kesimlerden alınan askerlere dayanmaktaydı. Bu sorun 19. yüzyılın sonlarında sosyalizmin yükselmesiyle birlikte daha da vahim hale geldi. Zürcher'in yazısında görüldüğü gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda muafiyetler özellikle başa çıkılması zor bir sorundu çünkü en azından 1909'a kadar Hıristiyanlar ve Yahudilerin askerlik yapması beklenmediği için, bu yük tek başına Müslüman nüfusun sırtına biniyordu.

Fransızlarınki gibi nispeten uzun hizmet dönemlerine dayanan zorunlu askerlik sistemleri (sekiz yıl veya daha fazla) oldukça büyük

25 Bkz. Alan Forest, *Conscripts and Deserters: The Army and French Society during the Revolution and Empire* (Oxford, 1989).

ve pahalı muvazzaf ordulara yol açıyordu, çünkü bunlar savaş zamanında, eğitilmiş ihtiyatların hizmete çağrılmasıyla takviye edilemiyordu. Ayrıca çok sayıda erkeği en üretken oldukları çağda işgücü pazarının dışında tutuyordu. Bu sorun Prusya'da 1806 yılındaki Jena yenilgisinin ardından parça parça uygulamaya sokulan ve Eylül 1814 tarihli *Zorunlu Askerlik Kanunu* ile sonuçlanan ordu reformları ile çözüldü. Bu kanun uyarınca erkek nüfusun düzenli muvazzaf orduda bir ila üç yıl hizmet etmesi isteniyor, bunu takiben birinci ve ikinci sınıf ihtiyat olarak (*Landwehr*) hizmet geliyor ve nihayet sadece bir düşman işgali durumunda faal hale getirilen *Landsturm* milisinde hizmet bekleniyordu. Fevkalâde büyük bir etki yaratan bu model ağırlıkla profesyoneller ve gönüllülerden oluşan nisbeten küçük bir muvazzaf ordu ile savaş zamanında hizmete çağrılacak büyük bir yetişmiş ihtiyat havuzunun avantajlarını birleştiriyordu. Sistemin düzgün bir şekilde çalışması için muvazzaf ordu ile ihtiyatlar arasındaki bağ son derece önemliydi. Bu, daha sonra ihtiyatlar için kurulmuş ayrı birliklerin lağvedilmesine ve ihtiyatların muvazzaf birliklerde görev yapmalarına yöneldi, ve sözkonusu uygulama Osmanlılar tarafından da Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde benimsendi.²⁶

Prusya sisteminin etkinliği 1866 ve 1870 savaşlarında ispatlandı ve bunun sonucunda İngiltere dışındaki tüm Avrupa ülkeleri "genel" ve zorunlu askerlik hizmetini barış zamanı için dahi bir savunma tedbiri olarak benimsediler. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1844 yılında kabul edilen askere alma sisteminde büyük ölçüde Prusya örneği model alınmıştı ve 1870 sonrasında Prusya/Alman etkisi belirgin şekilde arttı. Nihayet, bu sistem neredeyse evrensel hale geldi. ABD ve İngiltere gibi bu sistemi uygulamakta son derece isteksiz olan ülkeler dahi sonunda pes ettiler. ABD bu sistemi Amerikan İç Savaşı'nda ve 20. yüzyılın büyük savaşlarında geçici olarak uyguladı, ama Vietnam Savaşı'nın sonuna doğru 1969 yılında genel ve zorunlu askerlik hizmetini

26 Heisz Stübig, "Die Wehrverfassung Preußen in der Reformzeit. Wehrpflicht in Spannungsfeld von Restauration und Revolution, 1815-1860", Roland G. Foerster, derl., *Die Wehrpflicht Entstehen Erscheinungsformen und politisch-militärische Wirkung* (Münih, 1994) s. 39-55.

terk etti. İngiltere, General Kitchener'in ordusu gönüllü bulmakta zorlanınca 1916 yılında zorunlu askerliği kabul etti ve hattâ İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra "ulusal hizmet"i tekrar devreye soktu, fakat 1963 yılında profesyonel orduya geri döndü. Zorunlu askerlik hizmetinin sanayileşmiş dünyanın büyük kesiminde itibardan düşmeye başlaması ancak 1990'ların başlarında, Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra gündeme gelmiş gibi görünmektedir.

Askerî mülahazalar bir yana bırakılırsa, zorunlu askerliğe dayanan ordular ulus inşası için önemli birer araç olarak görülmüştür. Bu 19. yüzyılda da anlaşılmış olmakla birlikte esas olarak Birinci Dünya Savaşı sonrasında imparatorlukların yıkılmasıyla kurulan ulus-devletlerde ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında sömürgelerin tasfiye sürecinde özellikle önem kazanmıştır. Cronin bu faktörün Ortadoğu'da kazanmış olduğu öneme işaret etmektedir.

Zorunlu askerliğe dayanan bir ordunun başarılı bir şekilde oluşturulması için bazı önkoşullar vardır. İlk başta, potansiyel insan gücünün nerede bulunacağını belirlemek için güvenilir bir nüfus sayımı gerekir. Bu, saf bir askerî mekanizmanın dışında devlet bürokrasisinde kayda değer bir artış gerektirir. Sonra, askere alma işlemleri için etkili bir mekanizmanın ve her koşulda asker kaçaklığını önlemek için etkili yaptırımların (örneğin kaçakların evlerinde asker barındırılması veya aile bireylerinin rehin alınması) hayata geçirilmesi gerekir.²⁷ Çoğu durumda hizmete alınacak kişiler kura çekilmek suretiyle belirlenir ki, bu durumda da bir çekiliş sisteminin geliştirilmesi ve uygulanması gerekir. Eskisinden çok daha büyük sayıda birliklerin nakledilmesi, beslenmesi, giydirilmesi ve silâhlendirilmesi gerekir ve bu da belli bir ekonomik etkinlik, ve hattâ Osmanlı İmparatorluğu veya İran'da hiç olmayan sanayileşmeyi varsayar. Kırılardan gelen acemi erat muvazzaf ordunun etkinliğini fazla düşürmeyecek şekilde eğitim ve öğretimden geçirilmeli, niceklik niteliği tehlikeye atmamalıdır. Bu nedenle bazen zorunlu askerliğe en büyük tepki profesyonel ordunun içerisinden gelmiştir.

27 Hollanda'daki örnekler için bkz. Alex Barten and Frans Kraan, *'Stellingen Onwil': Dienstweigering tijdens de Belgische Opstand* (Amsterdam, 1996).

Zorunlu hizmet yapan askerlerden oluşan bir ordu aynı zamanda savaşın nasıl yapılacağı ve bunun halka nasıl sunulacağı konularında da önemli sonuçlar yaratmıştır. Şimdi savaş tüm halkı daha yakından ilgilendirdiği için bu nüfusun propaganda ile seferber edilmesi ve harekete geçirilmesi tümüyle yeni bir önem kazanmıştır (bu durum Birinci Dünya Savaşı'nda "Sivil Cephe" veya "Geri Cephe" kavramı haline dönüşmüştür). Aynı şekilde düşmanın iradesinin kırılması (ki sonuç olarak bu Clausewitz için her savaşın nihai hedefidir) şimdi sadece cephedeki düşman ordusunun değil, aynı zamanda düşman nüfusun direnme azminin kırılmasını da içerir hale gelmiştir. "Asker millet" kavramı, 1870 Fransız-Alman Savaşı'nda görüldüğü gibi, ordunun kaçınılmaz olarak düşman nüfusa karşı farklı bir tutum içerisine girmesine yol açmıştır. Gerilla savaşının başlangıcı Fransız Devrimi ertesine rastlar (İspanyollar ilk kez bu terimi Napolyon'un işgal kuvvetlerine karşı popüler direnişlerini ifade etmek için kullanmışlardır) ve Fransızlar "*franc-tireurs*" sözünü 1870 savaşında bu anlamda kullanmışlardır. Bu durum siviller ile askerler arasındaki farkı daha da bulanıklaştırmış; Almanların sivilleri rehin almaları ve tesadüfen seçtikleri kişileri kurşuna dizmeleri şeklinde karşılık vermeleri Oradour ve Mai Lai gibi 20. yüzyıl trajedilerinin habercisi olmuştur.

Zorunlu askerlik hizmeti yapan askerlerin güvenilirlikleri, Birinci Dünya Savaşı'nda cepheye sürülen muazzam kitlelerin olağanüstü dayanıklılıklarına rağmen her zaman genelkurmayın kafasında bir endişe yaratmıştır. İlk önemli bozgunculuk işaretleri ancak üç yıl süren son derece kanlı savaşlardan sonra ortaya çıkmış (Fransız ordusundaki meşhur 1917 isyanı) fakat bu dahi oldukça kolay bir şekilde bastırılmıştır. Ama bir açıdan generaller haklıydılar, şöyle ki: kura askerleri esas olarak üniforma altındaki sivillerdi ve sadece sayılarının çokluğu ile orduların atmosferini giderek daha çok belirlemeye başladılar. Uzun dönemde, en azından halkın daha eğitilmiş, zengin ve hareketli olduğu ülkelerde bu, başka tür bir liderlik gereğini ortaya çıkarttı. Her iki dünya savaşındaki Amerikan ordusu ile günümüzün NATO güçleri bu eğilimin örnekleridir. Halkların savaşıma ve savaşı sürdürme is-

teklerinin sürmesi için, ağır baskı altındaki hükümetler sosyal adalet (“Kahramanlara lâayık bir ÷lke”) sözü vermek zorunda kaldılar. Hem Birinci Dünya Savaşı ve hem de İkinci Dünya Savaşı’nın sonrasında bu sözler kısmen yerine getirildi ve 1945’ten sonra refah devletinin ortaya çıkmasına yol açtı.

ASKERİN SEÇENEKLERİ: DİRENİŞ ŞEKİLLERİ

Devletten ve onun sorunlarından, devlet politikalarının zarar görenlere dönerek hangi durumlarda hangi tepkilerin beklenebileceğini görmek üzere, şimdi askere alınmaya karşı oluşabilecek muhtemel tepkilerin katalogunu çıkarmalıyız.

En açık tepkiler yeni askere alma biçimlerinin getirildiği, kural-ların köklü bir şekilde değiştirildiği (zorunlu askerliğin getirilmesinde olduğu gibi) veya koşulların olağandışı bir şekilde değiştiği (örneğin, savaş çıkması veya savaşın kaybedilmesi) durumlarda beklenebilir.

Direnmeye karar verilmesi veya hangi tür bir direnişin yapılacağı esas olarak iki şeye bağlıdır: askerlik hizmeti yapmanın avantajları ve dezavantajları arasındaki dengenin değerlendirilmesi ile elde bulunan kaynaklar ve eylem seçeneklerinin genişliği. Bu iki faktör de basit şekilde askere alınan kişinin bireysel hesaplarının sonucu olarak analiz edilemez. En yakın aile fertleri de büyük oranda etkileneceği için direniş hane halkının yürütebileceği stratejiler çerçevesinde analiz edilmelidir. Direnişin kendisini nasıl ifade edeceği hem askere alınanın geldiği topluluk, hem de ordu içinde var olan eylem olanaklarına bağlıdır.

Avantajlar ile Dezavantajlar Arasındaki Denge

Hayatının en güzel çağını yaşamakta olan genç bir adam için avantaj olabilebilen bir husus diğeri için dezavantaj olabilir. Müstakbel paralı askerın, yakınlarının ve müstakbel eşinin orduyu (nadir) bir iş olanağı veya statüsünü yükseltme imkânı olarak gördükleri bir yerde çoğu asker ve ailesi gelir kaybı veya daha kötü durumlar için orduyu suçlu bulur. Eğer askerî hizmet kötü beslenme, hastalık, kötü muamele (Fahmy’nin anlattığına göre Kavalalı Mehmet Ali’nin ordusunda çok yük-

sek seviyelerdeydi) veya tehlike gibi acil riskleri de gündeme getirirse, dezavantaj daha da büyük olacaktır. Açıktır ki durumu ağırlaştırıcı tüm bu koşullar savaş zamanında barışa göre daha büyük önem taşır. Hizmet ne kadar uzun olursa askere alınanın köyüne dönebilme şansı azalır. Söylendiğine göre Rus köylerinde askere uğurlama bazen bir cenaze merasimi ile “kutlanırmış”. Osmanlı İmparatorluğu’nda askere alınması bir ölüm cezası olarak tasvir eden bir dizi askerlik türküsü vardır.²⁸

Kaynaklar ve Eylem Seçenekleri

Askerden kaçma ile direniş için mümkün olan kaynaklar açıkça askere alınanın nasıl örgütlendiğine bağlıdır. Eğer incelememizi sadece zorunlu askerlik hizmeti ile kısıtlarsak, devletin, sistemi etkili bir şekilde yürütecek bürokratik gücü hangi ölçüde toparlayabileceğini gözönüne almamız gerekmektedir. Daha önce kaydetmiş olduğumuz gibi bu, kayıt işlerini, tıbbi muayeneleri, muafiyetle ilgili yönetmelikleri, kura çekimini, fiili celp işlemini, ulaşımı ve talimi içerir. Açıktır ki, askerden kaçmak için bu aşamaların herhangi birisinin kullanılması, 19. yüzyıldaki Osmanlı İmparatorluğu’nda veya 20. yüzyılın başındaki İran gibi bürokrasinin hâlâ yaratılma aşamasında olduğu devletlerde, Avrupa’nın yerleşik bürokratik devletlerinde olduğundan çok daha kolaydır.

Bununla birlikte fırsatlar yegâne belirleyici faktör değildir. Direniş biçimleri daha önce açılmış olan yollara bağlıdır: yani ordu, donanma ve genel olarak toplumda bulunan asker kaçaklığı ve direniş geleneklerine bağlıdır.

Direniş birçok biçim alabilir. Askere alınacak kişi saklanmak suretiyle celpten kaçınmaya çalışabilir. Anadolu ve Balkanlar’da devletin taleplerinden kaçmak için “dağa çıkmak” çok eski zamanlardan kalmış bir gelenektir. 17. yüzyıldan itibaren anayollara yakın olan geniş ovalık bölgeler metrûk hale gelmiş ve topluluklar dağlara çekilmişti. Eşkîyalık 20. yüzyılın başlarında dahi çok yaygındı. Yeterli imkân-

²⁸ Erik Jan Zürcher, ‘Little Mehmet in the Desert. The Ottoman Soldier’s Experience’, Hugh Cecil ve Peter Liddle, derl., *Facing Armageddon: The First World War Experienced* (Londra, 1966), s. 230-41.

lara sahip olanlar için bir başka strateji de geçici veya temelli olarak ülkeyi terk etmektir (ki, birçok Osmanlı Rum'u ve Ermeni'si 1909'dan sonra bu yola başvurdu); ve ayrıca bir Osmanlı Müslümanı Hıristiyanlığa geçebilir veya -tersi olan çözümlerle- hacca gidebilirdi: Zürcher ve Douwes'in yazıları her ikisinden de örnekler vermektedir. Keza askere alınan, eve gönderilmek için kendisini sakatlamayı göze alabilirdi (bu tüm ordularda kullanılan ancak özellikle Kavalalı Mehmet Ali'nin ordusunda çok yaygın olan bir strateji idi).

Tabii ki bir asker cepheye giderken veya cephede düşman hatlarına doğru kaçabilirdi.²⁹ Birincisi, Osmanlı ordusunda çok yaygındı çünkü hem kontroller zayıftı, hem de köylüler arasında sosyal olarak kabul gören bir davranıştı. İkincisi, hele de düşman Hıristiyan ise, nadiren görülen bir olaydı.

Herhangi bir direniş yoluna başvurmayı düşünen askerler doğal olarak bunun risklerini ve ödemeleri gereken cezayı da hesaba katmak zorundalardı. Bu cezalar her zaman sivil hayattakinden daha yüksekti çünkü askerler askerî ceza kanununa tâbiydiler.³⁰

Askere gitmeme veya firar bireysel gibi görünen ancak hane halkının, ailenin veya köyün desteğini gerektiren olaylardır. Eğer firar bir seçenek değilse, asker greve gidebilir veya emre itaati reddedebilir ve nihayet isyan edebilir. Tüm bunlar örgütlenme gerektiren toplu eylemlerdir. Açık direnişin riski de çok yüksek olduğu için, bu son çareye başvurmaktan mümkün olduğu ölçüde kaçınılır. Eğer fiiliyata geçerse bunlar, açık isyandan çok, barışçı gösteriler veya dilekçe sunulması şeklini alma eğilimindedir. Aileler de bunda bir rol oynamış olabilirler. Askerî disip-

29 Ulrich Broeckling and Michael Sikora (eds.), *Armeen und ihre Deserteure Vernachlässigte Kapitel einer Militärgeschichte der Neuzeit* (Göttingen, 1988).

30 Sözleşme ihlallerine çok yakın zamanlara kadar hâlâ ceza kanunu kapsamında bakılan Anglo-Sakson dünyası dışında (İngiltere'de 1875-1877'ye kadar), çoğu Avrupa ülkesinde çalışma sözleşmeleri (denizciler için olanlar hariç) medeni kanun çerçevesinde ele alınıyordu. Bu, askerî ve sivil işler arasında önemli bir farktır. Bkz. R. J. Steinfeld, *The Invention of Free labor. The Employment Relation in English and American Law and Culture, 1350-1870* (Chapel Hill ve Londra, 1991), ve Hollanda ticaret filusunda geç zamanlarda özgür olmayan işgücü kullanımı için; Peter B. Schuman, *Tussen vlag en voorschip: een eeuw wettelijke en maatschappelijke emancipatie van zeervanden ter Nederlandse koopvaardij, 1838-1940* (Amsterdam, 1995).

linin getirdiği kısıtlamalar altında olmadıkları için, çoğu zaman askerlerden daha kolay şekilde protesto edebiliyorlardı. 1779 Hollanda donanma isyanında denizcilerin eşleri Deniz Kuvvetleri Komutanlığı kuruluna bir mektup göndererek, kendileri lahana sapından başka bir şey yiyemedikleri için kurul üyelerinin pahalı peruklar takabildiklerini hatırlattılar (want voor ons geld soo dragen de heeren pruijke en wij moeten eete kolstruijke).³¹ Eğer açık bir isyan meydana gelirse, katılımcılar tekvücut olarak hareket ederek bireysel sorumluluktan kaçınmaya çalışırlar. Bu konuda donanma isyanlarından kalan açık bir örnek “Round Robin/Yuvarlak Kuş/Tombul Serçe” adı verilen zeki bir icattır: Bu yazılı bir beyanname olup, 1716 yılında aşağıdaki şekilde açıklanmıştır:

Büyük bir kâğıt alarak üzerine birbirinden uzak iki daire çizerler. İçte kalan dairenin içerisine yapılmasını istedikleri şeyleri, iki dairesel çizgi arasına ise pusuladaki anayönler gibi başlayarak birbirlerine zıt ve dairelere karşı gelecek şekilde isimlerini yazarlar ve kâğıt doluncaya kadar bunu sürdürerek dairesel bir görünüm elde ederler ve böylece kimsenin başta olduğu söylenemeyeceği için hepsi suçlu olurlar. Bence hedef, amaçlarından dönmeyecek şekilde hepsini birarada tutmaktır. Öyle ki, herkes imza attıktan sonra olay ortaya çıksa bile hiç kimse en son imzladığını ve bunu büyük ısrarlara maruz kalarak yaptığını söyleyerek bağışlanmasın.³²

Değişik ordular farklı direniş biçimleriyle karşı karşıya kalmışlardır. Örneğin Fransa’da, asker kaçaklarının sayısı 1914 yılında 500’den 1917’de 21,000’e çıktığı zaman genelkurmay ordunun tümüyle çürüdüğünü düşünmüştü,³³ fakat çok daha küçük olan Osmanlı or-

31 “Çünkü paramız beyefendilerin perukları için kullanılırken, biz lahana yemek zorunda kalıyoruz.” Jaap R. Bruijn, *The Dutch Navy of the Seventeenth and Eighteenth Centuries* (Columbia, SC, 1993), s. 206.

32 Marcus Rediker, *Between the Devil and the Deep Blue Sea: Merchant Seamen, Pirates, and the Anglo-American Maritime World, 1700-1750* (Cambridge, 1987), s. 234; D.L.M. Weijers, “Dappere waterleuwen versus schelmen”: een muiterij in Perziche wateren, 1733”, J.R. Bruijn ve E. S. van Eyck van Heslinga, derl., *Muiterij; Oproer en berechting op schepen van de VOC* (Haarlem, 1980), s. 44-57.

33 Leonard Smith, “The French High Command and the Mutinies of Spring 1917”, Hugh Cecil ve Peter Liddle, derl., *Facing Armageddon: The First World War Experienced* (Londra, 1996), s. 79-92.

dusunda 1918'e gelindiğinde yarım milyon kaçak vardı. Diğer yandan Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı ordusunda askerler yalınayak ve açken dahi isyan çıktığı duyulmamıştı.³⁴ Açıktır ki, burada askerler için açılmış bir "yol", askerlerin kullanabilecekleri ve daha önceden var olan bir strateji mevcut değildi. İsyandar, modern-öncesi Osmanlı ordusunda sık rastlanan bir olaydı. Pek çok hükümet darbesi Yeniçerilerin kazan kaldırmalarıyla başlamıştı. Fakat Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kura erlerinden oluşan orduları, kasaba ve şehir kökenli olup güçlü bir birlik duygusuna sahip Yeniçerilerden çok farklı bir gelenekten gelen köylü ordularıyla. Grev, imparatorlukta bilinmeyen bir şey değildi -çarşının kapanması geleneksel bir protesto biçimiydi ve 1908'den sonra sanayi grevleri yaygınlık kazanmıştı- fakat bunlar 19. yüzyılın sonlarında küçük bir endüstri işgücünün varlık bulduğu birkaç merkez (Selânik, İstanbul, İzmir, Bursa) ile sınırlıydı.³⁵ Yine, her iki gelenek de ordunun büyük kısmını oluşturan köy nüfusuna yabancıydı.

Her türlü direniş biçimi fevkalâde zorluklar ve cezalar getirebildiği için burada da askere alınanları birey olarak, içinden geldikleri topluluktan ayrı şekilde, tek taraflı analiz etmekten kaçınmalıyız. Bu kitaba yapılan birçok katkının gösterdiği gibi, bu topluluklar sadece avantajlar ile dezavantajların tartılmasında değil (ki zorunlu askerlikte dezavantajların avantajlardan çok daha ağır bastığı görülmektedir) fakat çoğu zaman celpten kaçma ve direniş eylemlerinde de önemlidir. Göç, kaçma, saklanma, kendini sakatlama, rüşvet - bunların hiçbirisi akrabaların yardımı olmadan yapılamaz. Hane halkının halihazırdaki durumu veya geleceği tehdit altında olduğu için, tüm bu eylemler hane halkının stratejileri olarak yorumlanabilir.

Geride bıraktıkları ailelerin yaşamlarını sürdürebilmeleri, kura askerleri için çoğu zaman morallerini yıpratır bir sorundu. Osmanlı hükümeti tarafından "eve ekmek getireni olmayan aileler" (muinsiz

34 Erik Jan Zürcher, 'Between Death and Desertion: The Experience of the Ottoman Soldier in World War I', *Turcica* 28 (1996), s. 235-58.

35 Bkz. Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908* (New York, 1983).

aile) için yapılan ayrıntılı düzenlemelere yedinci yazıda Nicole van Os tarafından işaret edilmiş olup, resmi makamların bu konudaki endişelerini göstermektedir. Bu en azından, 1830 yılında anneleri, firardaki oğullarını teslim etmeye çağıran bir kampanya açan ve muhbirlere üzerinde “gayret için” yazan bir gümüş madalya veren Rus hükümetinin gösterdiğinden daha merhametli bir yaklaşımdı.³⁶

Bu derleme zaman ve mekân içerisinde bir yolculuğu içermektedir. Virginia Aksan ve Daniel Panzac Osmanlı İmparatorluğu’nun kara kuvvetlerinde ve donanmasında, zorunlu askerliğin hemen öncesindeki geleneksel askere alma sistemlerinin çerçevesini çizerek bizi yola çıkarıyorlar. Khaled Fahmy, Ortadoğu’da zorunlu askerliği ilk getiren kişi olan Mısırlı Kavalalı Mehmet Ali Paşa ordusunun hikâyesini, Eric Jan Zürcher de paşanın meydan okumasına yanıt verirken, Osmanlı İmparatorluğu’nun askere alma sistemini nasıl örgütlediğini anlatıyor. Nicole van Os, devletin, sadece askerlere değil, ailelerine de bakmak zorunda olduğu gerçeğinin bilincinde olduğunu gösteriyor. Zürcher ve Os, esas olarak, merkezin karar alma süreçleriyle ilgilenirken, Dick Douwes ve Odile Moreau yeni askere alma metotlarının Suriye ve Bosna gibi birbirinden uzak vilâyetlerdeki etkisini gösteriyorlar. Sergey Kuduryaşov ve son olarak da Stephanie Cronin bizi daha doğuya, zorunlu askerliğin ancak 20. yüzyılın başlarında bir mesele haline gelerek yaygın bir direnişe neden olduğu, Orta Asya ve İran’a götürüyorlar.

Umut ediyoruz ki bu makalelerin birarada ele alınması okurun, hem zorunlu askerliğin modern devlet oluşumundaki payı hakkında, hem de bireylerin, hanelerin ve toplulukların direniş seçenekleri hakkında, sadece değişik Ortadoğu ülkeleri arasında değil, Ortadoğu ile Avrupa arasında da çok çarpıcı benzerlikler olduğunu görmesini sağlar. Son derece açıktır ki, devlet kurma mantığı ve buna karşı direniş, uygarlıkları bölen sınırları aşmaktadır.

36 Kolchin, *Unfree Labor*, s. 283-284.